

Мосенкіс Ю. А.

ГРУЗИНСЬКІ
НАЗВИ РІЧОК
У КРАЇНІ

Київ 2001

Мосенкіс Ю. А.

ГРУЗИНСЬКІ
НАЗВИ РІЧОК
У КРАЇНИ

Київ 2001

Мосенкіс Ю. Л. Грузинські назви річок України. – К.: НДІТІАМ, 2001. – 12 с. (Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування).

Відповідальний за випуск Пучков А. А., лауреат Премії НАН України, вчений секретар НДІТІАМ

Технічний та художній редактор Саксєєв С. В.

У дослідженні показано, що ті назви річок України, які не знаходять задовільного пояснення на матеріалі слов'янських мов, нерідко виявляються за походженням грузинськими. Наявність в Україні грузинських назв річок пояснюється тривалим контактом давніх картвельських металургів із носіями трипільської культури на українських землях.

У брошурі, яка пропонується увазі шановних читачів, представлено результати семирічної роботи автора. Його великий інтерес до грузинської мови, історії, культури розвивається тривалий час (іще з 1980-х років) паралельно з інтересом до постаті і творчості М. Я. Марра – першої величини світового кавказознавства. Але конкретна зосереджена робота над кавказькими й середземноморськими назвами українських річок розпочата ним у 1994 р., після того, як академік НАН України О. С. Мельничук подарував йому збірник доповідей української делегації на з'їзді славистів у Братиславі – збірник цей відкривався дослідженням І. М. Желєзняк про назву річки Ібр на Житомирщині.

Авторові цієї праці належать численні публікації (дві брошури й понад десять статей різними мовами) про М. Я. Марра. Матеріал грузинської мови залучався ним у книгах “Проблеми дослідження генетично невизначених мов” (1996), “Теоретичні аспекти поглибленого діахронічного дослідження основної лексики” (1997), “Мінойська культура” (1998) та ін. За редакцією автора вийшли збірники “Сучасне українське кавказознавство”, “Українське, кавказьке й загальне мовознавство, культурологія”, “Мови та культури Заходу й Кавказу” та ін.

Олександр Макловічко,
голова семінару
“Мова та історія”

Південнокавказьке (картвельське) генеалогічне об'єднання мов включає грузинську, мегрельську, чанську (лазьку) і сванську мови.

Джерелами ономастичного матеріалу та апеллятивної лексики слугували географічні карти Грузії, словник грузинських топонімів [ОЛ], словник Сулхан-Саба Орбеліані [Орбеліані], етимологічний словник картвельських мов Г. А. Климова [ЭСКЯ].

Винятково цікава назва річки *Скаронинка* – правої притоки Південного Бугу, походження – “неясно” [Масенко 1979, с. 76]. У грузинській мові *c'q'aro* – загальна назва “джерело”, яка часто входить до власних назв водних об'єктів. Пор. також мегрельськ. *c'q'ari*, чанськ. *c'kari* “вода”, “річка”. Отже, тут маємо одну з численних картвельських за походженням назв українських річок. Пор. гідронім *Скоропинка* [Ономастика 1999, с. 130].

Пор. також *Сара* – назва двох одноіменних правих приток Псла. “Визначити походження цього гідроніма важко. Очевидно, це запозичення з якоїсь неслов'янської мови”, припускаються фіно-угорські, індоіранські, грецька паралелі [Стрижак 1963, с. 61]. Можливо, походження цієї назви те саме, що і назви річки *Скаронинка*. У чанській мові картвельської родини “вода”, “річка” виступає у двох фонетичних варіантах – *c'kari* / *c'ari* [ЭСАЧЯ, 2, с. 16]. (Пор. також *Щара* – притока Німана в Білорусії?)

Згар (варіанти *Сгар, Згарь, Сгарь, Царь*, у Г. де Боплана *Zar*) – права притока Бугу. Корінь традиційно пов'язують із дієсловом *goriti* (пор. [Стрижак 1963, с. 85–86; Масенко 1979, с. 43]). Але пор. грузинське *cq'aro* “джерело”. Можливо, пор. також грузинське *zgvari* “кордон”.

Цикла – притока Кібличу, лівої притоки Собу, лівої притоки Південного Бугу, пов'язується з білоруським *цяклиця* “невелика течія на болоті, яка з'являється при спаді води” [Масенко 1979, с. 87]. “Фонетичний переклад” білоруської форми – *теклиця* – не зовсім близький до наведеної назви. Можливо, варто порівняти грузинське *cq'ali* “вода”, “річка” (друге значення за [Марр 1933–1937, 1, с. 313]), множина *c'q'l-eb-i* (пор. *Ворскла*).

Пор., можливо, також *Чигла* – притока Битюга, притоки Дону.

Інгул – назва річки у Кіровоградській та Миколаївській областях, притоки Південного Бугу. Пор. *Inguri / Enguri* – назва річки в Грузії (при частому чергуванні суфіксів *-ur-* / *-ul-* у грузинській мові й співвідношенні грузинського [l] й мегрельського [ɾ]).

Хорол (річка в Сумській і Полтавській областях, права притока Псла), варіант назви – *Korol*. Пропонувались етимології на матеріалі слов'янських, іранських мов [Стрижак 1963, с. 68], тюркські й навіть монгольські паралелі з указівкою на “археологічні пам'ятки (“бронзовий божок” тощо) сибірського походження, виявлені в долині річки Хорол” [ЕСЛГ, с. 171]. Однак назву *Хорол-річка* (саме на таку форму звертається увага [ЕСЛГ, с. 171]) варто порівняти з *Q'orolis-cq'ali* (буквально “хорольська вода” чи “хорольська річка”), назвою річки в Аджарії (можливо, також пор. *Q'orul-daš* – назва річки в Сванії). Пор. іще *Q'orolis-tavi* (“Хорольська вершина”) – гора в Західній Грузії (Кобулетський район). Згадана картвельська ономастична основа не знаходить відповідників в апеллятивній лексиці грузинської мови.

Ворскла (Въръськъль – 1105 рік, Въръскла тощо [ТСУ, с. 91]). На думку О. М. Трубачова, “зовсім уже сумнівне слов'янське походження гідроніма *Ворскла*... Втім, не менш проблематичні й інші існуючі тлумачення – з іранської й тюркської, тому ми вимушені зберегти для *Ворскла*... вже висунуту... раніше етимологію зі східнофінського джерела” [Трубачев 1968, с. 138]. Цю назву пов'язують із мордовським *vir* “ліс” [Топоров, Трубацев 1962, с. 223]. Така етимологія теж не видається вірогідною. З іншого боку, пор. грузинське *varskulavi* > *varskvlavi* > *varsklavi* “зірка”, очевидно, пов'язане з *vercxli* “срібло” (про зв'язок цих грузинських термінів див. [ІЗСОЯ, 1, с. 213]; про зв'язок значень “річка” і “срібло” див. також *срібло* в ТПСУМ; розуміння річки як “блискучої”, “сяючої” – немов зірка – цілком умотивоване). Пор. давню назву річки в Малій Азії (сучасна Туреччина) – *Sibros / Sirbos*, яка ще античними глосаторами тлумачилася як “срібна річка”. О. С. Стрижак відзначає “поширення кореня *срібл-* у гідронімії” [Стрижак 1963, с. 81]. Пор. також реконструйований праслов'янський гідронім **Syrbrenica* [Шульгач 1998, с. 288].

Очевидно, розглянута назва своїм походженням зобов'язана одній із груп кавказьких (картвельських) металургів, які мешкали в передісторичній Україні й постачали носіям трипільської культури металургійні матеріали, вироби й терміни (див. *бронза, мідь* у ТПСУМ). Щодо семантики пор. *Іскряна* – річка на Вінничині, *Звіздаль* – річка в басейні Прип'яті.

Не можна виключати й того, що розглядувана назва складається з двох компонентів – *Вор-скла*, другий із яких у такому разі може відображувати грузинське *sq'ali* “вода”, яке дуже часто вживається як другий компонент назв річок Грузії. Перший компонент можемо порівняти з поширеним у різних групах індоєвропейських мов коренем *var* “вода” (санскритське *var* “вода”, давньонорвезьке *veg* “вода, море” тощо). Пор. також *Вар* – ліва притока річки *Удай*, назва якої так само має індоєвропейський корінь зі значенням “вода” – про останню див. [Стрижак 1963, с. 66–67]; *Вересна* – притока *Ужа* (притоки Прип'яті). У разі прийнятті такої етимології назва *Вор-скла* означає “вода – вода” різними мовами, а такі композити добре відомі (пор., наприклад, *Сни-вода*).

О. О. Формозов вказує на зв'язки Лівобережної України з Кавказом починаючи з неоліту; М. Я. Рудинський відзначав знахідки кавказького походження на Полтавщині [Нечитайло 1991, с. 8, 11].

Пор. *Восканець* – балка, притока Кучургану. “Загадкова назва, хоч з нібито прозорою слов'янською будовою” [Гідронімі 1981, с. 21].

Сула (давні варіанти *Сила, Суль* [ЕСЛГ, с. 147]) – назва річки, яку, за В. Милорадовичем, “місцеві жителі ототожнюють... з усякою взагалі річкою, говорять у множині *сули*”. Як зазначає О. С. Стрижак, точно визначити, якому мовно-етнічному осередкові належала первісно ця назва, поки що неможливо [Стрижак 1963, с. 64]. Пор. грузинське *kseuli* – “розлитий”. (Можливо, пор. також іншу паралель із іншим суфіксом: *Кшень* – притока *Сосни*, притоки *Дону*, і *Ксані* – річка в Грузії.)

Мгар – права притока Сули. Назву порівнюють із румунським *magar* “гора, магура” і розглядають як “фрако-балканізм” [Стрижак 1963, с. 49]. Але пор. грузинське *mgvri* “потік”.

Роставиця – річка в Вінницькій, Житомирській та Київській областях. Пор. грузинське *rustavi* < *ru-s tavi* (дослівно “початок струмка”, усне повідомлення О. В. Маловічка). *Руставі* – назва річки в Рачі (Грузія).

Суба – річка, правий приток Тясмину, басейн Дніпра. Назва “є мовним реліктом у гідроніміці України, становить собою один з елементів складної і дуже давньої гідронімічної системи Середньонаддніпряньського Правобережжя” [ТСУ, с. 340; пор. Железняк 1973]. Пор. грузинське *tba* – “озеро”, мегрельське *toba*-, *tobo*- “глибокий (про води)”, особливо близька до назви *Суба* сванська форма – *tub(a)*- “яр, озеро” [ЭСКЯ, с. 179]. Про поєднання значень “річка” й “море” див. *Дунай*.

Пор. також *Сіб*, *Соб* – ліва притока Південного Бугу, “етимологія гідроніма не визначена” [Масенко 1979, с. 75].

Совітанка – правий приток Кропив'янки, правого притоку Південного Бугу – “неясно” [Масенко 1979, с. 78], **Сев** – притока річки Неруш на південь від Брянська), **Свапа** – приток Сейму. Три останні назви можна порівняти з картвельським коренем, представленим у грузинських словах: *c'v-ita* “дощ”, *c'v-eti* “крапля”, *c'v-eni* “сік”, *c'v-eli* “доїння”. На Нижньому Подністров'ї відома **Сава** – балка, правий витік річки Рубалової. “Не виключено..., що насправді гідронім *Сава* є реліктом дослов'янського субстрату” [Гідроніми 1981, с. 76].

Оскіл – річка в Харківській області, ліва притока Сіверського Дінця. Пор. *Akheloos* – річка в Греції з догрецькою назвою [Белецкий 1980, с. 8]. “Неясно, чи то бог річки Ахелой поступово ставав загально визнаним річковим богом, чи то “ахелоос” – це давнє слово, що позначає воду” [Нильссон 1998, с. 16]. Очевидно, обидва гідроніми пов'язані з грузинським *cq'ali* “вода”. Пор. *Ворскла*. (Традиційна етимологія пов'язує назву *Осколь* > *Оскіл* із тюркським **Аз кол* “сто річок” [ЕСЛГ, с. 96].)

Для реконструйованих В. П. Шульгачем праслов'янських гідронімів **Зак'ю* (в значенні “поворот річки”, “проточний рукав річки” і под., інтерпретується як поєднання префікса з коренем у значенні “гнути, кривити; крутити, вертати”) і **Ск'ю* (інтерпретується як “s-mobile” з тим самим коренем) [Шульгач 1998, с. 325] не варто виключати субстратну інтерпретацію й можливий зв'язок із грузинським *c'q'ali* (множина *c'q'l-eb-i*) “вода” (“води”), частим у назвах річок Грузії.

Псел, **Псьол**, **Псло** (давніше *Псьоль*, *Песель*, *Псоль*, навіть *Pskla rzeka*) “уявляється... неясним”, це “назва, недостатньо ясна за своїм походженням” [Трубачев 1968, с. 206, 262]. Пор. грузинське *sila*, мегрельське *psila* “пісок”.

Пшонка – річка на Вінничині (“Зв'язок з апелятивом *пшоно* вторинний. Етимологія гідроніма неясна” [Масенко 1979, с. 67]). Пор. грузинське *pšani* “багато джерел” [Орбеліані].

Назви деяких українських річок пов'язуються з картвельським мовним матеріалом із меншою певністю, ніж розглянуті вище.

Дунай. Як загальна назва – “розлив, повінь; великий потік”, паралелі в російській, польській, словацькій; пов’язані з назвою річки –праслов’янським **Dunajь*, яке вважається запозиченою через готську мову “кельтсько-латинською” формою *Danubius*, спорідненою з авестійським *dānu-*, осетинським *don* “річка” [ЕСУМ, 2, с. 145]. Показово, що назва Дунаю, як вважається, “з іранським **danu-* прямо не пов’язана і звичайно виводиться зі спільнокореневої гіпотетичної кельтської назви через посередництво германської (готської)…” [ЕССЯ, 5, с. 156], а кельтська назва не засвідчена пам’ятками.

О. М. Трубачов підкреслює, що “германське походження – запозичення – слов’янського **Dunavь* / **Dunajь* очевидне аж до деталей фонетики (германське *o* > слов’янське *u*) і, якщо завгодно, морфології…” [Трубачев 1991, с. 11]. Але і в германських мовах це слово не має задовільного пояснення. Провідний дослідник доіндосвропейських мовно-культурних субстратів Західної Європи А. Арбуа де Жубенвіль (H. d’Arbois de Jubainville) цікавився “Donau, назвою, що передувала германському завоюванню, але тим не менше існує в країнах із німецькою мовою: Donau = Doppnuius, Danube”, і до такої думки приєднувався М. Я. Марр, припускаючи, що ця назва “яфетична”, тобто середземноморсько-кавказька [Марр 1933–1937, 1, с. 142]. Отже, і для слов’янських, і для германських мов ця назва виявляється іншомовною. “...Гідронім *Дунай* вважають дуже давнім доіндосвропейським утворенням” [ТСУ, с. 130]. На думку про доіндосвропейське походження назви посилається і М. Фасмер [Фасмер, 1, с. 553].

Враховуючи численні кавказькі, зокрема картвельські паралелі і українських назв річок, і субстратної лексики германських мов [Маловічко, Мосенкіс 1998], варто не виключати, що назва Дунаю може бути пов’язаною не лише з авестійським (давньоіранським) *dānu-* “річка”, а й із картвельськими формами: грузинське *dineba* “течія”, *dens* “(він) тече”, *dnoba* “танення”, *dneba* “(він) тане”, *done* “рівень (води)” [пор. Марр 1933–1937, 2, с. 235, 283]. Румунську форму назви цієї річки *Dunarea* цікаво зіставити з грузинською загальною назвою *m-dinare* “річка”. Реконструюється пракартвельський корінь **dn-* зі значеннями “топити(ся)”, “танути”, до якого зводиться, зокрема, чанський корінь (*n*)*dun-* [ЕСКЯ, с. 74].

В українській мові словник за редакцією Б. Д. Грінченка подає два значення слова *дунай*: 1) “розлив води, взагалі велике скупчення води” і 2) “ріка Дунай”. Перше з наведених значень добре відповідає картвельським (грузинським) термінам, які могли зазнавати фонетичного й семантичного поєднання (контамінації) з (індо)іранськими. Слід враховувати й те, що на більшості територій, де протікає Дунай, давня присутність іранських племен сумнівна, тоді як носії кавказьких мов у передісторичній Європі були розелені, слід гадати, досить широко – від басків на Заході до Кавказу [пор. Мосенкіс 1999, с. 3–10]. Пор. картвельські паралелі назви *Ворскла*.

Як відзначають В. В. Іванов і В. М. Топоров, “лексема *дунай* у слов’янських мовах (частково й у балтійських) стала загальною назвою [чи була нею спершу? – Ю. М.], яке означає далеку, незнайому ріку, глибокі

води, море, водний розлив, ручай і т. п." Дунай – "не просто велика ріка, а й море, шлях по морю", і в деяких фольклорних творах виступає саме "Дунайське море" [МС, с. 198]. Пор. доіндосередньовічну назву річки Сена – *Sequana*, яку Й. Карст доволі слушно порівнює з грузинським *zgva* "море", що підтверджується існуванням похідного терміна – давньгрузинського *zgvan* "кордон" [Орбеліані] – і море, і річка були природними кордонами, пор. назву річки *Границя* на Вінничині (праслов'янська реконструкція гідроніма **Granica* [Шульгач 1998, с. 102]), *Рубіжна* – лівий рукав Ворскли. (Але пор. також баскійське *sakana* "яр".)

Оригінальною видається етимологія, запропонована В. Чапленком: *Дунай* від кабардинського *дзнабз* "остання межа" [Чапленко 1966, с. 32].

Від назви *Дунай* невіддільна назва *Дністер*, що виразно поділяється на два компоненти (*Дн-істер*), з яких перший співвідноситься з розглянутою вище назвою Дунаю, а другий – із давньою назвою того самого Дунаю *Istros*. Остання явно індоєвропейська, пов'язана з такими загальними назвами, як українське *струмись*, російське *струя* – те саме, англійське *stream* "річка", "ручай", "течія", "потік", німецьке *Strom* "велика річка", "потік", "течія" тощо. Пор. *Стрий* (праслов'янське **Stryjъ* : *струя* [Шульгач 1998, с. 262]) – права притока *Дн-істра* (як *Снов* – притока *Де-сни*). Пор., з іншого боку, назву річки *Стир*, яку пов'язують із праслов'янським дієсловом **stirati* "розширяти", вказуючи, між іншим, на "відсутність у гідроніміконі Стіру помітно вираженого субстрату" [Шульгач 1993, с. 85–89; пор. Шульгач 1998, с. 273] У зв'язку з усім сказаним неясним залишається походження паралелі розглянутих назв із назвою грузинської річки *Сторі*.

Короткий огляд версій походження назви Дністра подає Ю. О. Карпенко; звертає на себе увагу давня форма з першим компонентом *Дьн-* [Карпенко 1973, с. 123].

Тетерів – походження від назви птаха "відхиляється на тій основі, що в слов'янських мовах топоніми, похідні від назв птахів, тварин, рослин завжди мали суфіговану структуру. Вважається, що *Тетеревъ* тієї ж структури, що й *Танев*, *Нарев*, *Пельтев*" [ЕСЛГ, с. 158]. Важливо, що порівняння гідронімікону басейну Тетерева з назвами річок Балканського півострова свідчить про наявність спільного гідронімічного контексту, і при цьому ідентичні назви двох названих територій "становлять шар етимологічно затемнених назв, які відбивають спільні субстратні впливи або результат міграційних потоків різного розміру та етнічної наповненості" [Ономастика 1999, с. 137].

Пор. річки з назвами типу *Вовк* (наприклад, права притока Південного Бугу) для яких припускається не зв'язок із назвою звіра, а народно-етимологічне переосмислення географічного терміна *волока* [Масенко 1979, с. 27–28], у цьому самому значенні реконструюється праслов'янський гідронім **Volka* [Шульгач 1998, с. 315]. Пор. також назву річки *Льва* на Житомирщині, явно не пов'язану з назвою *лев*.

Можлива паралель (зі значною мірою гіпотетичності) – грузинське *tetri* "білий" (часте значення в назвах водних об'єктів), пор. грузинську назву

населеного пункту *Tetri c'q'lebi* "білі води". Пор. *Біла Вода* – річка на Бойківщині [Rudnyckyj 1962, с. 39].

Пор. також *Тятра* – балка, ліва притока Кучургану, назву виводять із молдавськ. *п'ятрэ* "камінь" [Гідроніми 1981, с. 91].

Рось, Росава (притока Росі), *Ірша* (ліва притока Тетерева), *Іршава* (басейн Тиси) і под. можуть своїми назвами відображувати грузинську основу *rc'q'a* "поливання, зрошення" (*Рось, Ірша*), варіант *rc'q'wa* "те саме" (*Росава, Іршава*).

Доволі показовим може бути корінь, що наявний у гідронімах *Ека* (ліва притока Південного Бугу), *Іква / Иква / Икава* (ліва притока Південного Бугу), *Ікавка* (притока Ікви), *Іковка* (права притока Великої Руди, лівої притоки Південного Бугу). Л. Т. Масенко цілком правильно вважає ці гідроніми пов'язаними між собою [Масенко 1979, с. 40, 44-45]. Пор. також *Іква* – ліва притока Карані; *Іква* в Угорщині; *Іка* на Вітебщині; *Ікопоть* у басейні Случі (пор. *При-п'ять* тощо – Ю. М.), *Екава (Екау)* – права притока річки Аа в Прибалтиці [Стрижак 1963, с. 44].

В. П. Шульгач реконструює для наведених форм праслов'янську гідронімну основу **Къва* > **Јькъва*, залучає також такі показові назви, як *Ква* (басейн Варти), *Skwa / Szkwa* (басейн Нарви), й походження наведеної праслов'янської ономастичної форми з дієсловом *кивати*, що може передавати форму річки й має індоєвропейське походження [Шульгач 1998, с. 151–152].

Маємо всі підстави гадати, що корінь цих гідронімів невіддільний від апелювальної назви води, відомої в різних індоєвропейських мовах і представленої, зокрема, латинським *aqua* "вода". В українських гідронімах початковий голосний інший, очевидно, через те, що для гідронімії Східного Поділля, як і взагалі для слов'янських мов, не характерна початкова позиція голосного *a-* (так, наприклад, жоден із розглянутих Л. Т. Масенко гідронімів не починається на *a-*).

Зважаючи на думку Г. Крає (Krahe) та інших авторитетних дослідників "праєвропейської" гідронімії про можливість доіндоєвропейського походження європейських "акаючих" гідронімів, можемо припускати, що й згадана загальна назва води могла бути запозичена з субстрату ще в праіндоєвропейський період. Якщо відома субстратна дія на окремі індоєвропейські мови і прамови груп (як праслов'янська), то вірогідно може бути й дія субстрату ще на праіндоєвропейську мову. С. А. Ромашко, зазначимо, цілком слушно вказує на те, що виявлення однакових доіндоєвропейських слів водночас у різних індоєвропейських мовах не дає підстав для заперечення субстрату, а дозволяє припускати такий субстрат іще в праіндоєвропейській мові. "...Якщо визнати, що індоєвропейська мовна спільність розміщувалася в Північному Причорномор'ї, то ясно, що запозичення могли відбуватися ще в прамовну епоху в ході контактів із землеробами Європи (зокрема, з носіями трипільської культури), після чого окремі групи індоєвропейців мігрували в різних напрямках" [Ромашко 1999, с. 81].

Як відомо, в реконструйованій праіндоєвропейській мові для елементів основної лексики встановлюються синоніми, для яких припускається різна соціальна функція. Так, ще А. Мейє вважав індоєвропейські назви вогню й води, представлені латинськими словами *ignis* та *aqua*, сакральними, які граматично відносяться до істот (чоловічий або жіночий рід), а ті індоєвропейські назви вогню й води, які представлені грецькими словами *pur* та *hudor*, розглядав як світські (середній рід). При цьому сакральні назви вважаються давнішими за світські [Десницкая 1955, с. 266–267]. Серед праіндоєвропейських синонімів є всі підстави припускати слова різного походження – зокрема, доіндоєвропейські, одним із яких вважається те, що представлене грецьким *pur* “вогнь” [Степанов 1989, с. 61].

Припускаючи субстратне щодо праіндоєвропейської мови походження назви води, представлені латинським *aqua*, і походження з того самого субстрату українських гідронімів *Ека*, *Іква* і подібних, можемо залучити до порівняння грузинську загальну назву *zgva* “море” (з якою можуть бути пов'язані й гідроніми Західної Європи, наприклад, *Sequana* “Сена” – етимологія Й. Карста). Грузинське *zgva* “море” співвідноситься з *aqua* приблизно так само, як грузинське *Mtkvare* “Кура” з *Кура*, грузинське *схен-і* “кінь” із грецьким *ken-tauros* (другий компонент, як і кримський етнонім *Tauroi* “таври”, може відображати хурито-урартське слово *tarsua-* “людина”), грузинське *m-čedel-i* “коваль” – із грецьким *metall-on* “рудник”, грузинське *txavi* “шкіра” – з грецьким *kovos* “шкіра” тощо. Початковими варто вважати грузинські форми, що містять складні скупчення приголосних, які при запозиченні зазнають спрощення. Явище співвідношення складних картвельських сполучень приголосних із простими індоєвропейськими спостерігається не лише в тих паралелях, які пояснюються запозиченнями, як у вищенаведених прикладах (із картвельських в індоєвропейські), а й у споріднених словах (наприклад, грузинське *čkinti* “молодий, свіжий” – німецьке *Kind* “дитина” індоєвропейського походження, паралель М. Я. Марра).

Отже, українські гідроніми *Ека*, *Іква* та споріднені з ними, вірогідно, походять від того самого доіндоєвропейського субстратного слова, яке запозичене також у праіндоєвропейську мову як загальна назва води і з яким споріднена грузинська загальна назва моря.

В. Чапленко звертає увагу на адигське (кабардинське) кьуз “річка” – “в багатьох адигейських назвах річок”, серед яких наводиться *Агідаква* в Грузії, *Будаква* на Полтавщині [Чапленко 1966, с. 17]. Пор. абхазьке *аклуара* “річка”; абхазьке *акьлуа* “кам'янистий берег річки”; абхазьке *кьлуз* “яр, балка, ущелина, долина” (з давньою фіксацією в топоніміці), убихське *кхьуз* “долина” [ЭСАЧЯ, 1, с. 231]. (Пор. також, можливо, й абхазьке *а-куа*, абазинське *куа*, убихське *куы* “доц”, а особливо пралезгинське “окьва” “йти (про опади)”, остання форма за [Алексеев 1985, с. 84]). Очевидно, грузинське *zgva* “море” співвідноситься з адигським кьуз “річка” так само, як мегрельське *squa* “дитя” з адигським *qua* “дитя”. Пор. особливо наведені вище польські гідроніми *Skwa* : *Kwa*.

На тлі всього сказаного можна, очевидно, аналізувати й гідронім *Тирихва*, який можна розглядати не лише як запозичення з германських мов,

що містить основу *ahwa* “вода” [Масенко 1979, с. 83], а й як назву, співвідносну з розглянутими гідронімами, для яких припускається доіндоєвропейське субстратне походження (пор. також грузинські гідроніми – *Aragvi*, *Liaxvi*). Досить важливо, що річка *Aragvi* має відповідник своєї назви на Піренейському півострові – притока Ебро *Aragven* [Желізняк 1993, с. 10].

З огляду на важливість значення (внутрішньої форми) гідроніма варто виділити назви річок *Кобилка* (права притока Згару, правої притоки Південного Бугу) і *Кобильня* (ліва притока Десни, лівої притоки Південного Бугу). Назви річок *Кобильня*, *Кобильна* відомі і в інших районах України, і дослідники бачать у них “вказівку на минулу фауну цієї території” [Масенко 1979, с. 48]. Однак важливо, що, наприклад, досліджуючи іншу назву річки “аніمالістичного” походження – *Вовк* – Л. Т. Масенко (з посиланням на Є. С. Отіна) вказує: “Зв’язок гідроніма з назвою звіра, залишається проблематичним, оскільки, як неодноразово зазначали дослідники слов’янської топонімії, річкові назви типу *Бук*, *Бобер*, *Вовк*, *Жеребець*, *Кінь* і под. суперечать ономазіологічним принципам гідронімії” [Масенко 1979, с. 28]. Зважаючи на численні картвельські паралелі українських гідронімів, слід звернути особливу увагу на назву річки в Грузії (притоки Ріоні) – *Sxenis-cq’ali* (дослівно “Коняча вода”).

Уявлення про зв’язок коня й річки існували і в давній Греції: ім’я коня *Pegasos* похідне від слова *pege* “джерело” (невідомого, тобто доіндоєвропейського походження, споріднене з *Буг* – див. вище). Деякі водні джерела, пов’язані з Пегасом, мають назву *hippokrene* – “кінське джерело”. (Докладно про ім’я Пегаса див. [Белецкий 1950, с. 199–203]). Не виключено, що саме міфологічний зв’язок коня з річкою в уявленнях носіїв догрецької й доіндоєвропейської субстратної мови Балкан, а потім греків вплинув на створення образу гіпопотама як “річкового коня”. Оскільки і назва джерела, і похідна від нього назва коня (включаючи “негрецький” суфікс останньої [Белецкий 1950, с. 200]) – доіндоєвропейські, то й сам грецький міф про коня, пов’язаного з водою, виявляється доіндоєвропейським і не випадково має паралелі на Кавказі й в Україні (де для називання річки використано знов-таки субстратний термін – *кобила*). Сказане ще раз підтверджує припущення про культурову роль коня в трипільсько-балканському культурному просторі ще до індоєвропейців (див. також ТПСУМ під словом *кобила*). Пор. назву річки в Запорізькій області – *Конка* або *Кінська* (або *Кінські води*) [Стрижак 1967, с. 56] – точний семантичний відповідник грузинської назви *sxenis-cq’ali*, й не лише семантичний, бо праслов’янське **копь* неіндоєвропейського походження споріднене з грузинським *sxenl*), її притоки – *Кобилья* та *Жеребець*; також річка *Кобилья Снова* в басейні Дону [Стрижак 1963, с. 88]. Останні з розглянутих назв українських річок пов’язані з картвельським матеріалом семантично (своєю “внутрішньою формою”).

Можливо, сюди відноситься й назва лівої притоки Собу, правої притоки Південного Бугу – *Кіблич* / *Кублич* (пор. інший приклад гідроніма з незвичною звуковою зміною – *Горідок* (притока Південного Бугу) від **Городок*). Цю назву пов’язують також із праслов’янським **къвьль* “відро”, “корито” і под. [Масенко 1979, с. 47]. У Нижньому Подністров’ї відомий

гідронім *Каблі* [Гідроніми 1981, с. 42]. Пор. *Квабліані* – річка в Грузії, назва якої походить від *kvabi* “котел”, “печера” (у XVIII ст. “видовбана скеля”, “мідний посуд для кип'ятіння” [Орбеліані]). Особливо цікавий гідронім *Кібула* – назва джерела біля Кутаїсі, яку О. С. Сванідзе пов'язує з іменем Кібели [Сванідзе 1937, с. 92].

Умовні скорочення

- ЕСЛГ – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Укл. І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак – К.: Наукова думка, 1985. – 256 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–1989. – Т. 1–3.
- ИЗСОЯ – Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М., 1958–1989. – Т. 1–4.
- МС – Мифологический словарь – М. Советская энциклопедия, 1991. – 736 с.
- ОКЛ – Орбеліані С. С. Картулі лексикони / Ред. Й. Кіпшідзе, А. Шандзе. – Тбілісі: Картулі цигні, 1928. – 480 с. (грузинською мовою)
- ОЛ – Орпограпіюлі лексікони [грузинських географічних назв]. Масалєбі / Ред. І. Абхазава, І. Гінейшвілі, А. Кобахідзе, Д. Уклеба, М. Чабашвілі. – Тбілісі: Картулі сабчота енциклопедііс мтавари самециеро редакція, 1987. – 142 с. (грузинською мовою).
- ТСУ – Янко М. П. Топонімічний словник України. – К.: Знання, 1998
- ФЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
- ЭСАЧЯ – Шагиров А. К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. – М.: Наука, 1977. – Т. 1–2.
- ЭСКЯ – Климов Г. А. Этимологический словарь картвельских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1964. – 308 с.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–1990. – Вып. 1–17

Література

1. Алексеев М. Е. Вопросы сравнительно-исторической грамматики лезгинских языков: Морфология. Синтаксис. – М.: Наука, 1985. – 159 с.
2. Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований (На материале греческого языка). – К.: Изд-во КГУ, 1950. – 268 с.
3. Гідроніми Нижнього Подністр'я / За ред. Ю. О. Карпенка. – К.; Одеса: Вища школа, 1981. – 112 с.
4. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 332 с.
5. Желєзняк І. М. Слов'янсько-трансєвропейські топонімі ареали // Слов'янське мовознавство: Довідні на IX Міжнар. з'їзді славистів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 5–15.
6. Желєзняк І. М. До етимології гідронімів Суба і Субот // Мовознавство. – 1973. – З. 1. – С. 77–82.
7. Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. – К.: Наукова думка, 1973. – 240 с.
8. Маловічко О. В., Мосєнкє Ю. Л. Прє кавказький субстрат у германських мовах // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 41. – С. 15–17.
9. Марр Н. Я. Избранные работы. – Л.: ОГИЗ, 1933–1937. – Т. 1–5.
10. Масєнкє Л. Т. Гідронімія Східного Поділля. – К.: Наукова думка, 1979. – 104 с.
11. Мосєнкє Ю. Л. Передісторичне поширення кавказьких мов // Сучасне українське кавказознавство: Лінгвістичний аспект. – К.: ІУКС, 1999. – С. 3–10.
12. Нєчитайло А. Л. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1991. – 116 с.
13. Нильссон М. Грєчєская народная религия / Пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 1998. – 218 с.
14. Ономастика Полісся / Відп. ред. І. М. Желєзняк. – К.: Інститут української мови НАН України, 1999. – 234 с.
15. Ромашко С. А. Древнеевропейский субстрат в индоевропейских языках // Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература. Серия 6. Языкознание. Реф. журн. – 1999. – № 3. – С. 80–83.
16. Сванідзе А. С. Названия древневосточных богов в грузинских песнях // Вестник древней истории. – 1937. – № 1. – С. 87–93.

17. Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
18. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя). – К.: Наукова думка, 1967. – 128 с.
19. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. – К.: Наукова думка, 1963. – 112 с.
20. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 272 с.
21. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. – М.: Наука, 1968. – 290 с.
22. Чапленко В. Адигейські мови – ключ до таємниць нашого субстрату: Етимологічні досліді. – Нью-Йорк, 1966. – 56 с.
23. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К.: Українська книга, 1998. – 368 с.
24. Rudnyskyj J. B. Nazwy geograficzne Wojkowszczyzny. – Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1962 – 246 с.

Підп. до друку 8.11.2001. Формат 60×84 1/16.
Папір друк. № 1. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 0,7.
Умовн. фарбо-відб. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,54.
Тираж 100. Зам. № 1-3478.

ЗАТ «ВІПОЛ» ДК № 15
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

40-9

18

1825

}